

Lever følelser i arbejdslivet?

Et poststrukturalistisk alternativ

Jo Krøjer

Selvom udøvelsen af magt i arbejdslivets relationer ikke er rensset for følelser, har poststrukturalistiske organisations- og arbejdslivsstudier ikke fokuseret på de følelser, som mennesker oplever som en del af deres arbejdsliv. Artiklen introducerer et poststrukturalistisk bud på en alternativ begrebsætning af nogle af disse følelser.

I forlængelse af den sproglige vending og repræsentationskrisen var poststrukturalistisk forskning i en årrække mest optaget af at undersøge hvordan og med hvilke effekter, magtrelationer gen/skabes i sproget. I dansk organisations- og arbejdslivsforskning har sådanne studier bidraget med væsentlig viden, blandt andet om sociale kategoriseringer og hvordan de er indvævet i konkrete arbejdspladshierarkier (Krøjer 2000; 2003; Westenholz & Metz 2000; Tynell 2002; Petersen 2004; Søndergaard & Ellehave 2006; Staunæs & Søndergaard 2008). I en bestræbelse på at arbejde videre med det poststrukturalistiske genstandsfelt i arbejdslivsforskningen, rekapitulerer artiklen en poststrukturalistisk begrebsudvikling, som blev iværksat i et flerårigt forskningsprojekt, og genlæser den som et forsøg på at involvere følelser som en del af menneskers subjektivering i arbejdslivet. Artiklen rejser to diskussioner i den forbindelse: dels en diskussion af mulige analytiske redskaber, der placerer et følelselement i analyser af levet arbejdsliv. Og dels en diskussion af, om (eller i hvilken forstand) sådanne analyseredskaber frembringer viden, der i tråd med arbejdslivsforskningens traditioner for

anvendelsesorientering, kan anvendes offensivt.

Et alternativ til en kendt tradition

Iagttagelsen af, at menneskers følelser er betydningsfulde i arbejdslivs- og organisationsforskningen, er naturligvis ikke ny. Især har psykoanalytisk funderede teorier udviklet begreber og analyser, som har udfoldet en forståelse af følelser som en drivkraft dels i menneskers forhold til deres arbejde, ledere og kolleger og dels i organisationers måde at fungere og udvikle sig på. Eller det modsatte idet sådanne analyser ofte har interesseret sig for følelser som forklaringer på modstand mod forandring og tilsvarende konflikter i arbejdslivet (se fx Olsén & Clausen 2000; Becker-Schmidt & Knapp 1994; Hirschhorn & Gilmore 1992). Det er væsentligt at understrege, at disse analyser af følelsers betydningsfuldhed i arbejde og i organisationer gælder organisationer (og arbejde) i bred forstand og således ikke knytter sig specifikt til 'relationsarbejde' eller 'arbejde med mennesker'. Aktualiseringen af følelser i arbejdslivet og den forskningsmæssige opmærksomhed herpå

drejer sig således ikke om ansatte (pædagoger, sosu-assistent, lærere, sygeplejersker, psykologer etc.), der forventes at kunne arbejde med og forholde sig professionelt til egne eller andres følelser som en nødvendig del af arbejdsopgaven. Denne særlige type af arbejde er gennem det seneste årti blevet udforsket som et eget felt (Limborg & Hvenegaard 2008). Det er imidlertid ikke dette felt, som denne artikel beskæftiger sig med. I forlængelse af iagttagelsen af, at følelser er en del af alle menneskers levede arbejdsliv, diskuterer artiklen følelser som aspekter af arbejdsliv i bred forstand. Denne diskussion sigter mod at udvikle begrebslige alternativer til den psykoanalytisk informerede tradition, og dermed tilbyde en mulighed for at inddrage følelser som noget, der ikke hidrører fra den enkeltes 'indre'¹, men derimod kan ses som produkter og effekter af relationer imellem mennesker og deres omgivelser i det levede arbejdsliv.

Et fravær

At emotionalitet og konkrete følelser har været fraværende i poststrukturalistisk informeret arbejdslivsforskning kan undre af to grunde. Dels fordi menneskers levede arbejdsliv helt indlysende omfatter følelser som fx glæde, utilfredshed, tristhed, længsel, stolthed, utilstrækkelighed etc. Følelser som kan have med de menneskelige relationer i arbejdet at gøre eller kan være effekter af den produktion, faglighed og organisation, man indgår i i kraft af sit arbejde. Når man samtidig arbejder med et køns- og/eller ligestillingsperspektiv i arbejdslivsforskningen, bliver de emotionelle aspekter af arbejdslivet understreget i den forstand, at den blotte formulering af køn og/eller ligestilling som et relevant emne i en given arbejdssammenhæng ofte afføder stærke, følelsesbetonede reaktioner fra mennesker i den pågældende kontekst (Krøjer 2003).

Det kan være markante eller aggressive afvisninger af, at køn og ligestilling på nogen måde er legitimt at sætte på dagsorden i netop den pågældende arbejdssammenhæng. Eller det kan være indignerende påpegninger af, at de mulige, kønsspecifikke hierarkiseringer, som eventuelt findes i den pågældende arbejdssammenhæng, ikke skyldes forskelsbehandling men alene er et udtryk for de ansattes egne frie valg – og derfor er helt fine og i orden. Eller det kan være lettede betroelser til forskeren om, at der altid har været ulighed mellem mænd og kvinder i den givne sammenhæng, fulgt op med tilfredshedstilkendegivelser over, at det nu endelig vil blive belyst.

Den poststrukturalistiske position

Den manglende inddragelse af følelser i poststrukturalistisk informerede studier af arbejdsliv kan desuden undre, fordi poststrukturalistisk forskning inden for forskningsfelter som eksempelvis skoleliv, social marginalisering og køn allerede har taget fat på konceptualiseringen af det emotionelle med en poststrukturalistisk fundering (Lather & Smithies 1997; Lather 2000; Davies 2000, 2001; Richardson 1997). Disse bidrag er alle funderet i en poststrukturalistisk videnskabelighed, hvilket helt kort implicerer, at de tager fat på nye epistemologiske diskussioner inden for sociologisk og socialpsykologisk videnskab. Poststrukturalistisk videnskab er desuden kendetegnet ved, at den afviser ideen om sandhed/viden og vidensproduktion som uafhængig af forskeren (eller tilskueren), samtidig med at den retter opmærksomheden mod det, vi tager for givet viden/sandhed. I forlængelse heraf ønsker poststrukturalistiske forskere at studere betingelserne for etableringen af bestemte former for viden som sandheder, hvorigennem der kan udøves magt. Og endelig har det været centralt i poststruktura-

listiske teoridannelser at indføre et radikalt feministisk perspektiv, der demonstrerer den androcentriske bias og at formulere alternativer i form af kundskabstilbud, der tydeligt involverer en bestemt samfundsmæssig situering.

Som det ofte har været tilfældet, har den feministiske del af poststrukturalismen også i denne forbindelse avanceret og vedholdende metode- og begrebsudviklet. Den begrebsudvikling, jeg præsenterer og diskuterer i det følgende, har udgangspunkt i en af feministisk poststrukturalismes primære ambitioner: at øge kompleksiteten i den viden, som videnskaben producerer (Staunæs & Krøjer 2008). Den amerikanske uddannelsesforsker Patti Lather, som har engageret sig i diskussionen af poststrukturalistisk videnskabelighed og metodologi siden 80'erne, har formuleret kompleksitetsambitionen som en udfordring om at lade videnskabelig viden lade centre og udkanter være situerede, men alligevel konstant skifte i fortolkninger, afbrydelser og gensidigheder (Lather 2000, 16). Ønsket om at lade forskningen bidrage til øget kompleksitet i vores viden om mennesker, og hvad mennesker gør, hidrører fra poststrukturalismens grundlæggende opgør med essentialisme. Det kan meget forkortet forklares således: Siden det foucauldianske begreb om subjektivering (Foucault 1980a, 1980b, 1980c) og om videnskabelig sandhed (Foucault 1983) har poststrukturalister præciseret og videreudviklet en forståelse af menneskers identitetsskabende engagement i relationer til andre/omverden (Butler 1990, 1993; Davies & Harré 1990; Davies 1993; 1999). Denne teoretiske og begrebslige udvikling er funderet i Foucaults diskursbegreb, der implicerer en begrebsætning, hvor magten ikke *er*, den eksisterer blot idet, den udøves, nemlig i og med sproget (Foucault 1980b, 1980c). Det betyder blandt andet, at subjektivering, altså vores tilblivelse som menne-

sker for os selv og andre, er en proces, der finder sted i sociale relationer, og at sproget er en helt afgørende del af denne socialitet: Når mennesker ytrer sig, indebærer det altid, at de aktualiserer bestemte diskurser, og at de med disse i en eller anden forstand ytrer sig om egen og omgivelsernes beskaffenhed. Dette er at forstå som magtudøvelse, idet det direkte eller indirekte fastlægger sandheder og viden om os selv og omgivelserne².

Denne begrebsætning afviser tidligere psykologiske begrebsætninger af selv og identitet som faste, indre og uforanderlige enheder, der determinerer personlighed, handlinger og relationer til omverden. I stedet for en sådan essentialisme tænkes menneskers subjektivitet at være under konstant tilblivelse i mødet med andre mennesker, ideologier, organiseringer og materialiteter³. Det betyder, at kundskab herom ikke kan udgøres af entydige, afklarede og endegyldige beretninger – det der ofte går under betegnelsen 'forskningens resultater'. Derimod fordrer den antiessentialistiske position en vidensproduktion, som tilbyder fortællinger om levet liv, hvor mennesker og deres investeringer i omgivelserne fremstår i deres forfinede detaljerigdom, modsætningsfulde, komplicerede og undertiden ubegribelige. Som allerede antydnet er følelser som en integreret del af levede liv også indlysende at integrere i sådanne komplekse redegørelser for liv, og derfor også når det gælder arbejdsliv.

At afbryde klichéer

Ideen om at udvikle en metode til at arbejde analytisk med følelser som en måde at udvide og udvikle de fremherskende forestillinger og forståelser af, hvad køn og kønsforskelle i arbejdslivet er, stammer fra et forskningsprojekt om tillidsrepræsentanters arbejde (Krøjer 2003a, 2003b, 2004,

2006). Nærmere bestemt var projektet både et forandrings- og et forskningsprojekt, der skulle medvirke til at støtte tillidsrepræsentanters lyst til og mulighed for at inddrage køns- og ligestillingsperspektiver i det faglige arbejde. Undervejs i dette forskningsprojekt syntes samarbejdsrelationen mellem tillidsfolkene og forskeren at fyldes af noget, der for forskeren lignede en u håndgribelig men alligevel mærkbar modstand eller afvisning af at beskæftige sig med køn og kønsrelationer i arbejdet som andet end naturgivne, uforanderlige størrelser. I diskussionerne om køn i arbejdslivet artikulerede tillidsfolkene, at måden, hvorpå folk i den ene eller anden organisation – eller i samfundet som helhed – har organiseret og fordelt arbejdsopgaver, arbejdssteder og arbejdsprivilegier, er et status quo, der ikke står – eller bør stå – til diskussion.

Det betyder, at de fortællinger, som umiddelbart kunne genereres i forskningsprojektet, får karakter af det, Davies (2000) har kaldt 'clichéd ways of knowing', altså at fortællingerne virker som citeringer af allerede veletablerede og derfor 'nemme' eller skematiske forklaringer på fx arbejdspladsernes kønnede hierarkiseringer⁴. For at producere indsigter, som bevæger sig hinsides disse allerede velkendte og entydige redegørelser for de måder, hvorpå mænd og kvinder relaterer sig til hinanden og til deres arbejdsliv, vil jeg forsøge at inddrage følelser som noget, der også yder væsentlige bidrag til de enkelte tillidsfolks komplekse oplevelser af sig selv og de andre på deres arbejdsplads. Ikke fordi følelser ikke kan udtrykkes i klicheer, men fordi jeg med den australske poststrukturalist Bronwyn Davies importerer en analytisk tænkning om følelser, der på en gang eksotiserer og vitaliserer den måde, hvorpå arbejdslivs- og organisationsforskningen ellers har repræsenteret menneskers følelsesmæssige oplevelse af deres relationer til omgivelserne.

Krop og omgivelser

Davies udvikler et samlet begrebsapparat for at kunne arbejde med forståelsen af de stadige tilblivelser af menneskers forståelse og dermed oplevelse af sig selv i verden. Hun ønsker at favne såvel sprog som materialitet og følelse. For at gøre det i et poststrukturalistisk perspektiv er det nødvendigt at undgå begrebslig dikotomisering af forholdet mellem sprog/materialitet, sprog/følelse og materialitet/følelse. Det vil sige, at det i forlængelse af Foucaults magtforståelse og diskursbegreb (Foucault 1972, 1980c) er en præmis, at følelser ikke kan begribes eller studeres som præ-diskursive, men derimod må tænkes og analyseres som effekter af magtrelationer. I tråd hermed og med den antiessentialistiske tænkning om selv/identitet/subjektivering forsøger Davies at udvikle begreber, der ikke ser følelser som et udtryk for eller en repræsentation af en indre kerne af identitet. I stedet skal en poststrukturalistisk tænkning om følelser omhandle disse som produkter af menneskers magtrelationer til omgivelserne i deres sammenvævning af materialitet og diskursivitet (Davies 2000). For at gøre sådan en tænkning til en nærliggende mulighed hævder Davies, at det er nødvendigt at forstyrre grænsen mellem os selv og omgivelserne, så vi ser kroppen som en del af omgivelserne og ikke som 'et afgrænset andet'. På den måde vil Davies forstyrre og afbryde taget-for-givne og kliché-fyldte måder at opfatte os selv på (Davies 2000).

Ved ikke at se kroppen som en entitet, men som en del af en relation, indskrives kroppen i en poststrukturalistisk optik funderet på Foucault, nemlig som en del af en magtrelation. Det betyder, at kroppen produceres som subjekt i relation til omgivelserne. I Davies' begrebssætning kaldes omgivelserne for 'landskabet'. Landskabsbegrebet påpeger omgivelsernes tekstualitet og materialitet, som ifølge Davies er afgø-

rende for de måder, mennesker oplever sig selv på, da selvoplevelser produceres af og i konkrete omgivelser. Men et landskab i Davies' tænkning er ikke bare en objektiv størrelse, noget som man kan se på uden for vinduet. De er også vores landskaber. Når den kvindelige mejeriarbejder er på arbejde på mejeriet, er hun ikke nødvendigvis i det samme landskab som sin mandlige kollega, selvom han er på arbejde det samme sted. Den kvindelige mejeriarbejder gør noget andet i mejeriets landskab end sin mandlige kollega. Og hun har en anden relation til sine kollegaer, end han har. Og til ledelsen som udgør et forskelligt sted i mejerilandskabet alt efter, om det er kvindens eller mandens mejerilandskab. Landskaber, der almindeligvis opfattes som et geografisk sted, indeholder altså hos Davies også kroppe. Relationerne mellem kroppe og landskaber bliver til et samlet begreb, krop/landskab (body/landscape), fordi Davies ophæver grænsen og adskillelsen mellem krop og sted, mellem menneskelig væren og geografisk beliggenhed.

Davies: længsel og tilhør

Med sit begreb om relationen mellem krop og landskab (body/landscape relations) betegner Davies en 'befinden-sig', hvor det samtidig bliver menneskers subjektive, følelsesmæssige oplevelse af at befinde sig i en given omgivelse/landskab, der er betydningsfuld. Dermed gør Davies op med opfattelsen af landskaber som naturaliserede og forstår i stedet alle landskaber som både naturlige og som diskursivt konstituerede og konstituerende, herunder konstituerende for og af følelser. Davies' bog fra 2000 kan læses som en lang argumentation for, at menneskers måde at blive til på og at opleve og forstå deres egen tilblivelse på kan begribes i kraft af to følelser: følelsen af længsel og følelsen af at høre til. Hen-

des helt særlige pointe er her, at følelser af længsel og tilhør kan forstås som gensidigt konstituerende. Pointen i nærværende artikel er imidlertid ikke, at længsel og tilhør er de eneste eller de eneste betydningsfulde følelser i arbejds/livet. Men de tilbyder et alternativt greb, som muliggør en inddragelse og forståelse af nogle følelser, som bliver til og giver betydning og meningsfuldhed i menneskers arbejds/liv.

Begrebet om den følelsesmæssige side af menneskers relationer til landskaber, som jeg importerer fra Davies, kalder hun '(be)longing'. Når Davies sætter parentes om (be) i belonging, er det for at understrege, at (be)longing er en dobbelt proces. Det at tilhøre og høre til (belong) i et landskab (som fx kan være en arbejdsplads) rummer også en længsel (longing) mod et andet sted. Det betyder, at forskeren med (be)longing kan koncentrere og kvalificere analysen af følelser som en del af det, hendes empiri fortæller om. For Davies er menneskers oplevelse af at høre til et sted en central drivkraft i vores måde at relatere os til omgivelserne på. At føle at man tilhører noget eller nogen er i denne tænkning lystfyldt. Det lystfyldte er her funderet i Foucaults desirebegreb (1997) og således ikke en reference til en freudiansk psykologi. For Foucault er desire en effekt af magt, og samtidig det væsentligste træk ved mennesker i det moderne. Han udtrykker det helt kort i det ofte citerede: "*Vi må skabe ny nydelse. Så vil lysten (desire) muligvis følge.*" (Foucault 1997, 166). Lyst/Desire skal således ikke læses som et udtryk for en ontologi som hos Freud.

Idet tilhør er en lystfyldt følelse, længes mennesker ofte efter at høre til, og det er med til at give vores måde at relatere os på retning. Menneskers 'befinden-sig-i-verden' skal derfor ikke ses som en tilstand, men som en bevægelse, hvor vi blandt andet ind/retter os efter de følelser, som vores tilstedeværelse producerer. Længslen kan

være mod netop at høre til i det landskab, som man er i. Eller den kan være mod at tilhøre et helt anderledes sted – i organisationen for eksempel. Lad os se på, hvordan (be)longing kan rejse en poststrukturalistisk analyse af levet arbejdsliv. Analysen fortæller om to tillidsrepræsentanter på en industrivirksomhed – et mejeri – og analyserer på de relationer, der producerer følelser, som muligvis kan forklare den stærke opsplitning mellem mænd og kvinder på den pågældende arbejdsplads:

Margrethe og de andre kvinder

Vi sidder ved et samlebandsarbejde, hvor vi har et samlet forhold til tingene.

Vi har gode erfaringer med de kvindelige mejerister, de er bedre til at holde rent og rydde op. Tingene fungerer på en mere afslappet måde, når der er orden.

Der er ikke alle de frustrationer om, at tingene ligger og flyder, så har man nemmere ved at overskue de ting, der sker.

De andre kvinder i mejerilandskabet er dem, Margrethe ser og oplever en tilknytning til. De andre kvinder deler en særlig ordenssans med hende, som samtidig betyder, at de for Margrethe forholder sig til samlebandets landskab på samme måde som hende selv. Det er den oplevelse af enhed i måden at forholde sig til samlebandsomgivelserne, der er grundlæggende i tilblivelsen af den følelse, som Margrethe her fortæller. Det er hos alle kvinderne, hun hører til – uanset at nogle af dem som mejerister har en helt anden arbejdsfunktion end Margrethe og de fleste andre af kvinderne. Der, blandt de andre kvinder, er hun selv og tingene omkring hende så meget på sin plads, at hun kan føle det som et afslappende sted at være. Orden og det at (kunne) holde orden bliver konstituerende for den følelse, som gør, at Margrethe får lyst til at

være en del af landskabet omkring samlebandet, at høre til netop der. Orden bliver Margrethes længsel (longing), den længsel der gør det attråværdigt at stå ved båndet og således høre til (belong) samlebandets landskab. Men det er kun muligt, fordi de andre kvinder er en del af dette landskab. Uden de andre kvinder – der også holder orden – ville der ikke være noget landskab for Margrethe at høre til i. Så i følelsen af/i landskabet mærker Margrethe kvinderne som dem, der holder orden. Og hun mærker det som en veltilpashed.

Bjarne og maskinen

Du har ansvaret for den ene maskine den dag. Hovedansvaret for de produkter; at de har den vægt de skal have, og det udseende, de skal have. Og også er bakteriologisk i orden. Det gør man ved rengøringen om aftenen og ved rengøringen om morgenen. Man kan sige, at hver lille linje, det er en fabrik i fabrikken; helt adskilt fra de andre linjer. Vi er to, der hovedsageligt kører den maskine. Én kommer og starter den op. Så går han kl. to eller kvart over to, og så kommer den anden og afløser og gør rent. Ved tyve minutter i syv-tiden starter jeg fryseren op, så det er klar til klokken syv, når pigerne kommer. Det tager tid inden iscremen har den rigtige konsistens. Det første stykke tid, der kører vi affald. Det er is, der enten smeltes om, eller også skal det smides ud. Det kan ikke lade sig gøre andet, fordi det skal fryses noget tid, inden det laver den rigtige konsistens.

I Bjarnes landskab optræder maskinen som det sted, han mærker mest. Det er ikke en hvilken som helst maskine, men en bestemt, nemlig den han har ansvaret for. Ansvar er omfattende og gennemtrænger krop/landskabsrelationen mellem Bjarne og maskinen i enhver henseende; maskinens funktionsdygtighed og hygiejniske tilstand,

det æstetiske og tempereringen af den masse, maskinen udspejler – alt det oplever Bjarne som sit helt eget ansvar. Med sin krop/landskabsrelation til maskinen udgør han en enhed. Bjarne og maskinen er det eksempel i empirien, der klarest fortæller om det, som Davies begrebsætter som kroppe som 'medudstrækkende med' landskaber. I Bjarnes landskab omkring maskinen indgår ikke andre mennesker end ham selv. Kun når han forlader maskinen, kan en anden overtage stedet og dermed ansvaret. Ansvaret knytter ham til stedet og får ham til at mærke maskinen som en del af sig selv. Det er derfor det sted i mejerilandskabet, han oplever at høre til/tilhøre og det eneste sted, som bliver et lystfyldt sted at være.

Som en del af den fabrik i fabrikken, som Bjarne sammen med maskinen udgør, indgår han i en relation til andre mennesker i mejerilandskabet, nemlig til kvinderne, som bliver en del af landskabet to timer senere end han selv. Det er iscremens konsistens, der forbinder ham med kvinderne. Men udelukkende som den del af fabrikken, han er. Han er derfor nødt til at have en forfinet fornemmelse for, hvornår og hvordan han opnår den rette konsistens. Når enheden: Bjarne/iscrememaskine, fabrikken i fabrikken, fungerer som den skal, undgår han, at fabrikken/han producerer affald. Affaldet, iscreme med forkert konsistens, er indbegrebet af et dysfunktionelt landskab, et landskab han ikke længes efter at være en del af. I Bjarnes krop/landskabsrelation bliver kvinderne en indikator på fabrikkens/hans funktionsduelighed. Bjarne mærker kvindernes ankomst i landskabet som det tidspunkt, hvor konsistensen skal være den rette.

Skoene

Bare tag sådan en banal ting som et par sko. Vores linjeførere de har fået sådan nogle specielle sko, fordi de går meget. Og så har der

været et par piger, som har problemer med deres knæ og ryg. Men nej. Det er ikke nødvendigt med sko, når det er en pige. Hun går jo ikke så meget. Men de ved ikke, hvordan det er at stå ved et bånd en hel dag.

Linjeførerne bærer et konkret fysisk mærke i mejerilandskabet: de ergonomiske sko. Og omvendt har kvinderne ved båndet det særlige, synlige mærke, at de ikke har sådanne sko på. I Margrethes krop/landskabsrelationer kan linjeførere skelnes fra piger ved hjælp af deres respektive fodtøj. Det at finde sig i landskabet som én, der ikke behøver særlige sko, føles som en længsel. Det får Margrethe til at føle, at hun og de andre kvinder med deres slid ved båndet af deres knæ og rygge ikke hører til i mejeriet på samme måde, som mændene gør. Margrethes relation til skoene involverer en følelse af længsel og af en lyst til at kunne få sko og høre til lige som mændene.

Følelsen af længsel skal, som det fremgår af analysen, ses i sammenhæng med at tilhøre eller høre til et sted, i det længsel per se rummer en rettedhed væk fra eller hen imod noget, fx et andet sted. Også her kan det foucauldianske desirebegreb genfindes: Hos Deleuze er Foucault citeret for, at desire implicerer en mangel eller et fravær. Som sådan involverer desire altså en rettedhed. Desuden betegner (be)longing det forhold, at når vi skaber bestemte måder at høre til i landskaber på, må det forstås som en længsel mod at tilhøre noget. Dermed betegner (be)longing den subjektive identitets-skabende følelse af længsel og tilhør. (Be)longing er følelsen af at længes, tilhøre og dermed blive til i et landskab. De to tillidsfolks arbejde er en måde, hvorpå de skaber en bestemt (be)longing i relation til deres arbejdsplads. Deres (be)longing producerer bestemte muligheder for at opleve sig som kollega eller ansat. Mejeriet giver dem steder og relationer at opleve tilhør og længsel

i, men de har hver især forskellige muligheder for at høre til og længes. (Be)longing betegner altså en følelsesmæssig oplevelse af at være til stede og have en relation til sin arbejdsplads. Det er gennem sådanne følelser af tilhørsforhold, man mærker, hvilken relation man har til de landskaber, man befinder sig i.

Jeg har, som det fremgår af ovenstående analyser, valgt at bruge ordet 'mærke' i min danske versionering af Davies' konceptualisering. Dette fordi betegnelsen 'mærke' både beskriver en følelse af noget, og samtidig indeholder betydningen at afsætte mærker. I sin elaborering af sit begrebsapparat betoner Davies, at krop/landskabsrelationer har effekter af varig (om end ikke evig) karakter, og det er denne varighed, jeg med ordet 'mærke' søger at pege på ved, at krop/landskabsrelationen er en relation, hvor kroppen mærker landskabet, og landskabet mærker kroppen. Det betyder, at den måde, vi mærker os selv på, er afhængig af, hvilket landskab vi befinder os i, og hvilken relation vi har til det landskab. (Be)longing handler således om, hvordan vi følelsesmæssigt mærker os selv som subjekter. Samtidig betegner (be)longing, at vi igennem vores subjektiveringsprocesser blandt andet retter sig mod det, vi længes efter at mærke.

Sammenvævning af materialitet og følelse

Med Davies' begreber om relationer af og i krop/landskab og begrebet om (be)longing er det altså blevet muligt for mig at tænke og begribe det følelsesmæssige indhold i arbejdslivet på en ny måde. En væsentlig faktor i denne nyskabelse er, som jeg kort har været inde på, overskridelsen mellem kategorierne krop, følelse og materialitet (landskab). Som når en kvindelig slagteriarbejder fx fortæller følgende om sit tidligere liv som hjemmegående husmor:

"Man går nok og bliver lidt ensporet, når man går alene hjemme og kun har med børn at gøre. Ens dag går med at få ryddet op, og aftensmad og rengøring. Det kniber at følge med i, hvad der foregår uden for ens vægge. Man ser godt nok TV-avisen. Men man ville gerne opleve andet end husets fire vægge."

Med (be)longing åbnes der analytisk for en læsning af denne kvinde og hendes hjem som et landskab, som kvinden føler, hun tilhører på en helt særlig måde. Det bliver muligt at læse hendes oplevelse af de fire vægge som en omfattende, følelsesmæssig oplevelse, der rummer mere end den klichéprægende registrering af 'Et hjem med fire vægge', som træder umiddelbart frem i det sagte. Når hjemmet og kvinden i det læses som et landskab, fremtræder de fire vægge det, der på en og samme gang konstituerer kvinden som hjemmegående husmor, og føder hendes længsel ud derfra til der, hvor noget foregår. At høre til blandt hjemmets fire vægge lyder ikke som en lystfyldt følelse. TV-avisen bliver det sted i landskabet, der åbner for følelsen af, at det er et andet sted, hun skal høre til, hvis hun skal få mulighed for at kunne føle, at hun følger med. Det vil sige, at husets vægge og den TV-avis, som fjernsynet udsender, idet de analyseres som en del af den fortællende slagteriarbejders krop/landskabsrelation, i en vis forstand bliver uadskillelige fra bestemte følelser. Analysegrebet (be)longing gør, at forskeren og læserens opmærksomhed rettes mod følelser af ikke blot længsel og tilhør, men eventuelt også følelser af afsondrethed og lyst til at blive et menneske, der lever andre former for liv.

Metodologiske diskussioner

Den begrebsætning af følelser i arbejdslivet, som jeg her har præsenteret, åbner – ligesom en hvilken som helst anden be-

grebsudvikling – for metodologisk diskussion. Jeg vil i det følgende tage fat på to af disse. En epistemologisk, som er inkluderet i et poststrukturalistisk perspektiv, nemlig spørgsmålet om forskerens privilegerede adgang til analytisk indsigt. Og en metodeudvikling, der ligger i forlængelse af de analytiske begreber krop/landskabsrelation og (be)longing, nemlig spørgsmålet om hvordan forskeren producerer en velegnet empiri til disse analytiske greb.

Forskerpositionering

I de analyser af empirien, jeg præsenterer ovenfor, anvender jeg tilsyneladende det konventionelle, videnskabelighedskonnoterende, analytiske greb, der med Haraway kaldes gudeblikket (en oversættelse af 'the Gods Eye Perspective'); eller et fugleperspektiv uden fugl (Haraway 1991; Widerberg 1995, 137). I poststrukturalistisk teori og metodeudvikling er kritikken af en sådan analysestrategi og den forskerpositionering, som den instituerer, ikke ny (Haraway 1991; Lather 2000; Ellis 1997). Gudeblikket eller Gudetricket består i at forskeren i sin præsentation af empiri og/eller analyse foregiver en særlig og privilegeret adgang til et sted, hvorfra det, der udforskes, kan overskues i sin totalitet⁵. Kritikken heraf har været suppleret af påpegningen af det epistemologisk og metodologisk umulige projekt, som ofte er forbundet med iværksættelsen af et Gudeblik, nemlig postulatet om at forskerens genstandsfelt kan iagttages uanfægtet af de magtrelationer, politikker og kategoriseringer, som mennesker ellers altid indgår i og er påvirkede af (Haraway 1991).

Imidlertid forekommer det mig, at jeg i forsøget på at omhandle følelser i levet arbejdsliv har fået konstrueret en tekstlig præsentation, som udover at fortælle om tre tillidsrepræsentanters følelser i de relationer, de indgår i, også indeholder et moment

af mine egne følelsesrelaterede erindringer af tillidsrepræsentanternes arbejdspladsrelationer (hvilket jeg har elaboreret mere udførligt andetsteds (Krøjer & Hølge-Hazelton 2008; Hølge-Hazelton & Krøjer 2008)). Hvis man skal følge den indsigt; altså at poststrukturalistisk analyse, der involverer følelser, ikke eksklusivt eller isoleret kan omhandle følelser hos mennesker, der bidrog til empirien, åbnes der for en interessant konstatering. Nemlig at en poststrukturalistisk konceptualisering af følelser, som den Davies foreslår, implicerer et brud med Gudeblikket og i stedet radikaliserer den poststrukturalistiske fordring om partikulære, relativerede perspektiver. Radikaliseringen består i, at det ikke længere er tilstrækkeligt at fundere sine fortolkninger og heraf følgende kundskabstilbud på præmissen om, at forsker og udforskede optræder med forskellige perspektiver i/på det, der produceres kundskab om. Frem for at nøjes med at tale om forskellige perspektiver implicerer en analyse, der baserer sig på (be)longing, en vidensproduktion, hvor forskeren i sin fremlæsning af længsel og tilhør samtidig bidrager til, at analysen fortæller relationer frem, som muligvis ikke fandtes, da empirien blev produceret. På den måde indfrier analyser rejst med (be)longing-begrebet Lathers ambition om at lade centre og udkanter være situerede, men skifte i fortolkninger, afbrydelser og gensidigheder.

Følelser som ingrediens i empiriske produkter

Et metodisk spørgsmål ligger i umiddelbar forlængelse af min konstatering af, at den analyse, jeg har præsenteret, indeholder en forskerpositionering, som er indvævet i analysen. Spørgsmålet kan i udgangspunktet formuleres som hvordan, altså med hvilke metoder, man får produceret en empiri, som er adækvat i en analyse af de følelser af læng-

sel og tilhør, som er en del af menneskers krop/landskabsrelationer i arbejdslivet. I det forskningsforløb, som er grundlaget for den empiri og analyse, jeg her har rekapituleret, nødvendiggjorde mit ønske om at arbejde med krop/landskabsrelationer investeringen af en række metodiske elementer. Jeg indgik i et kursus- og udviklingsforløb, som strakte sig over et år. Her lærte tillidsfolkene og jeg hinanden at kende over tid, og det kom til at fungere som empirisk resonansbund. Sammen med tillidsfolkene besøgte jeg deres arbejdspladser og foretog deltagerobservationer suppleret med en særlig form for feltnoter (individuel memorywork, se Krøjer 2003). Disse feltnoter indeholdt mine fortællinger om arbejdspladsernes krop/landskabsrelationer inklusive de følelser af (be)longing, som de indeholdt med mig/forskeren som en del af landskabet.

Endelig foretog jeg undervejs i forløbet to interview med hver tillidsrepræsentant. Min opgave i interviewene var at få dem til at fortælle om krop/landskabsrelationer. Det var af indlysende grunde ikke muligt at inkludere en introduktion til Bronwyn Davies' begrebsapparat i interviewmetoden. Jeg lod derfor interviewspørgsmålene kredse om steder, om maskiner og hvordan de opleves af interviewpersonen, og jeg bad om at få arbejdsprocesser og rutiner beskrevet minutiøst og med detaljerede beskrivelser. Det samme gjaldt interviewpersonernes liv uden for arbejdspladsen; når interviewpersonerne tog fat på beskrivelser af deres liv hjemme, med familie, i fritiden eller med kolleger, spurgte jeg til rutiner, arbejdsopgaver, tidsforløb og i det hele taget detaljer, som involverede interviewpersonernes relationer til deres omgivers materialitet, tekstur og anvendelsesform. Hvad jeg *ikke* spurgte til, selvom man måske vil mene, at det ville være indlysende, var interviewpersonernes følelser. På den måde kom interviewene til at virke som en form

for praktisk, metodologisk efterprøvning af Davies tænkning: Hvis krop/landskabsrelationer involverer følelser af (blandt andet) (be)longing, får man mon så redegørelser, der involverer følelser af (be)longing, når man beder om detaljerede redegørelser for menneskers krop/landskabsrelationer?

Forskerinvestering som kriterium

Jeg betegnede før det lange kursus- og udviklingsforløb for 'empiriens resonansbund'. Dermed mener jeg, at jeg opfatter mit langvarige og forpligtende engagement med tillidsfolkene som det, der gjorde det muligt for mig at lave interview, hvor jeg havde en tydelig retning med hensyn til hvordan og hvilke detaljeringer om krop/landskabsrelationerne, jeg fik interviewpersonerne til at udfolde. Man kan formulere det således, at hvis forskningen skal kunne udfolde følelser i forlængelse af menneskers relationer til deres (umiddelbare) omgivelser, kræver det, at forskeren bliver en del af disse omgivelser i en grad, der gør hende eller ham i stand til selv at skabe længsel og tilhør heri. Naturligvis ikke samme (be)longing som de interviewede, hvis krop/landskabsrelationer forskningen undersøger, men en der som sagt kan fungere som en slags resonans.

Hvad skal vi med det?

Ved at opstille den type forskerpositionering – eller snarere forskerinvestering – som kriterium for en poststrukturalistisk forskning om følelser i levet arbejdsliv, placerer jeg forskningen uden for fordringen om analytisk distance. Den svensk/norske kønsforsker og sociolog Widerberg (1995) skriver, at ideen om, at forskningens validitet blandt andet sikres gennem analytisk distance til forskningens genstand, hidrører fra den angelsaksiske videnskabs dominans, men egentlig burde være et gyldighedskrav,

som feministisk forskning for længst havde affejt som irrelevant. Og internt i den angelsaksiske videnskabelighed har der da også længe veriseret en diskussion om netop distancen og forskerens afkobling fra mennesker i forskningsfeltet (fx Ellis 1997; Lather & Smithies 1997). Disse diskussioner er effekter af, at ikke-konform videnskabelighed ofte afkræves særlige legitimeringsstrategier – hvilket ikke er overraskende. Når det gælder poststrukturalistiske begreber og analyser, der omhandler følelser i levet arbejdsliv, kunne et krav om legitimering tage form af en fordring, som er bredt accepteret i dansk

arbejdslivsforskning; kravet om anvendelsesorientering. Det kunne lyde: Hvad skal praktikere med den her forskning/viden/analyse/indsigt? Et svar lyder, at interesserede arbejdslivspraktikere kan udvikle en forståelse af, at en opmærksomhed på følelser ikke nødvendigvis indebærer en psykoanalytisk forståelse af mennesker. Et andet svar på et mere principielt niveau lyder, at nye begreber betyder nye måder at tænke på om arbejdslivet, og dermed åbner for anderledes forståelser af, hvad der er på færde; for praktikere, forskere og enhver, der er en del af arbejdspladsers landskaber.

NOTER

- 1 Sådan som det formuleres inden for Tavistock-traditionen (Andersen 2006)
- 2 For en nærmere indføring i poststrukturalismens fundering og Foucaults tænkning om diskurs, magt og viden, se Krøjer (2005)
- 3 For en dansk udfoldelse af denne position se Søndergaard (1996), Krøjer (2003), Staunæs (2004), Stormhøj (2006)
- 4 Et eksempel (ikke fra den aktuelle empiri) på en sådan klichépræget og essentialistisk fortælling kunne være: 'Grunden til, at værkføreren er så ondskabsfuld og hensynsløs, er, at han fik for mange tæsk og for lidt kærlighed som barn'. Pointen er ikke, at klicheen på det konkrete og/eller principielle plan eventuelt er usand, men at den præsenterer en forkortet, ensidig og deterministisk redegørelse for relationen mellem manden og hans omgivelser i fortid, nutid og fremtid.
- 5 Et eksempel på en forskning, der iværksætter Gudeblikket og desuden omhandler følelser i arbejdslivet, kan læses hos Hirschhorn & Gilmore (1992). Her præsenteres – som et resultat af forskernes psykodynamisk funderede undersøgelse af ansattes følelser i en organisation – et skema, der viser, hvordan og hvilke følelser, der er udtryk for bestemte utilstrækkeligheder i ledelsen.

REFERENCER

- Andersen, Linda L. (2006): Det indre og ydre liv på arbejde. En kritisk introduktion til Tavistock og den psykoanalytiske socialpsykologi, i *Tidsskrift for Arbejdsliv*, 7, 3, 69 – 86.
- Becker-Schmidt, Regina, & Gudrun-Axeli Knapp (1994): Det er ikke os der har minutterne – det er minutterne, der har os, i Birger Steen Nielsen (red.): *Arbejde og subjektivitet. En antologi om arbejde, køn og erfaring*, Erhvervs- og voksenuddannelsesgruppen, Roskilde Universitetscenter.
- Butler, Judith (1990): *Gender Trouble*, New York & London, Routledge.
- Davies, Bronwyn & Rom Harré (1990): Positioning: the Discursive Production of Selves, i *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 20/1.
- Davies, Bronwyn (1991): *Shards of Glass* –

- children reading and writing beyond gendered identities, Sydney, Allen and Unwin.
- Davies, Bronwyn (2000a): *A body of writing 1990-1999*, Walnut Creek/Oxford, Alta Mira Press.
- Davies, Bronwyn (2000b): *(in)scribing body/landscape relations*, Walnut Creek/Oxford, Alta Mira Press.
- Ellis, Carolyn (1997): Evocative Autoethnography, i William G. Tierney & Yvonna S. Lincoln: *Representation and the Text – Reframing the Narrative Voice*, Albany N.Y., State University of New York Press.
- Foucault, Michel (1972): *The Archaeology of Knowledge*, London, Routledge.
- Foucault, Michel (1980a): The Confession of the Flesh, i Colin Gordon (red.): *Power/Knowledge – selected interviews and other writings 1972-77 by Michel Foucault*, New York, Pantheon Books.
- Foucault, Michel (1980b): Two Lectures, i Colin Gordon (red.): *Power/Knowledge – selected interviews and other writings 1972-77 by Michel Foucault*, New York, Pantheon Books.
- Foucault, Michel (1980c): *The History of Sexuality, vol.1.*, New York, Vintage/Random House / Dansk udg.: (1994): *Viljen til viden – seksualitetens historie 1*, Frederiksberg, Det lille Forlag.
- Foucault, Michel (1997): Sex, Power, and the Politics of Identity, i *Essential Works of Foucault vol. 1: Ethics, Subjectivity and Truth*, New York, The New Press.
- Haraway, Donna (1991): Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective, i *Simians, Cyborgs and Women, The Reinvention of Nature*, New York, Routledge.
- Hirschhorn, Larry & Thomas Gilmore (1992): New Boundaries of the Boundaryless Company, i *Harvard Business Review*, 70, 3, 104 - 115.
- Hølge-Hazelton, Bibi & Jo Krøjer (2008): (Re) constructing strategies: a methodological experiment on representation, i *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 21, 1, 19-25.
- Krøjer, Jo (2000): Kønnen i arbejdslivet. Et subjektivt eller diskursivt produkt?, i *Tidsskrift for Arbejdsliv* 2, 4, 29 – 44.
- Krøjer, Jo (2003): *Det mærkede sted – køn, krop og arbejdspladsrelationer*, Frederiksberg, Roskilde Universitetsforlag.
- Krøjer, Jo (2004): Køn, krop og forandring, i *Kvinder, Køn og Forskning*, 13, 4.
- Krøjer, Jo (2005): Relational subjektivering – socialkonstruktivistisk teori om relationer, i T. Ritchie (red.): *Relationer i psykologien*, Værløse, Billesø & Baltzer.
- Krøjer, Jo (2006): Kritisk forskning og forskellige forandringsperspektiver – en teoretisk tilnærmelse, i *Nordiske Udkast*, 34, 2, 23-38.
- Krøjer, Jo & Bibi Hølge-Hazelton (2008): Poethical: breaking grounds for reconstruction, i *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 21, 1, 27-33.
- Lather, Patti & Chris Smithies (1997): *Troubling the Angels – Women Living with HIV/AIDS*, Boulder, Col., Westview Press.
- Lather, Patti (2000): Against Empathy, Voice, and Authenticity, i *Kvinder, Køn og Forskning*, 9.årgang, nr. 4/2000, København, Sociologisk Institut.
- Limborg, Hans Jørgen & Hans Hvenegaard (2008): Når man arbejder med mennesker – Relationer, følelser og psykisk arbejdsmiljø, i *Tidsskrift for Arbejdsliv*, 10, 4, 12 – 27.
- Olsén, Peter & Christian Clausen (2000): Tilpasning eller autonomi? Om magt og læreprocesser i det industrielle arbejdsliv, i *Tidsskrift for Arbejdsliv*, 2, 4, 45 – 60.
- Petersen, Eva B. (2004): *Academic Boundary work, The discursive constitution of scientificity amongst researchers within the social sciences and humanities*, Ph.D. afhandling, København, Sociologisk Institut.
- Søndergaard, Dorte Marie & Camilla F. Ellehave (2006): *Køn i den finansielle sektor – forestillinger, fikseringer og forandringer*, VIFA, 2. delrapport, DPU.
- Staunæs, Dorthe & Dorte Marie Søndergaard (2008): Management and Gender Diversity: Intertwining categories and Paradoxes, i Magnusson m.fl. (red.): *Critical studies of gender equalities: Nordic dislocations, dilemmas and contradictions*, London, Ashgate.
- Tynell, Jesper (2002): Det er min egen skyld. Nyliberale styringsrationaler inden for Human Resource Management, i *Tidsskrift for*

arbejdsliv 4, 2, 7 – 24.
Westenholz, Ann & David Metz (2000): Identitetsdannelse i midlertidige og spredte arbejdsfællesskaber. Belyst via et relationelt

perspektiv, i *Tidsskrift for arbejdsliv* 2, 4 61 – 74
Widerberg, Karin (1995): *Kunnskapens kjønn. Minner, refleksjoner, teori*, Oslo, PAX Forlag.

Jo Krøjer, cand.techn.soc. & ph.d., er lektor ved Institut for Psykologi og Uddannelsesforskning, RUC.
e-mail: jokr@ruc.dk

IIRA European Congress 2010

Start Date 28-Jun-2010 **End Date** 01-Jul-2010
Venue University of Copenhagen
City Copenhagen **Country** Denmark
Category Business & Economy, Human Resource Development, Metals & Minerals, Plant & Machinery

Event Profile:

IIRA European Congress is an event where researchers and practitioners from Europe and the rest of the world will develop and exchange knowledge in the field of industrial relations, employment policy and human resource management. The theme for IIRA European Congress 2010 is "European Employment Relations - Crises and Visions". IIRA European Congress will discuss about variety of facts regarding European employment relations and will also provide information about the association of cooperation and agreement between management and employees. The event also invites submissions of abstracts for papers from interested candidates, thus providing a golden opportunity to present their views in front of expert panel.

Organizer: International Industrial Relations Association, Denmark

More information:

<http://www.tradechakra.com/events/copenhagen-denmark/iira-european-congress-2010-4396.php>